

Віталій Шербак (Київ)

ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА

Для середньовічного українського суспільства характерною була наявність поряд з кодифікованим звичаєвого права, яке ґрунтувалося на основі усних усталених звичаїв та норм¹. Навіть у кодексі XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» звичай визнавався як джерело права². Звичаєве право стало також запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких громад. Військовий характер рицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права А. П. Ткач: «особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, яка була центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Так, в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах»³. Одночасно правові норми козацтва формувалися й поза межами Запорожжя. Зважаючи на тісні контакти січовиків з волостями, можна передбачити, що на становлення права як регулятора внутрішньої організації козацтва впливали різноманітні чинники політичного, економічного та соціального характеру.

Гене́за козацького права відноситься до тих давніх часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права. На думку О. М. Лазаревського, козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без всіляких штучних регламентацій⁴.

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому вирішувати їх потрібно було як

з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці привів до перетворення цих традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права (адже запорожці були насамперед воїнами) виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо. Очевидно, це дало підставу Д. І. Яворницькому стверджувати, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя»⁵. Разом з тим, дане положення може послужити яскравою характеристикою лише раннього етапу розвитку січової громади, коли запорожці основну увагу приділяли військовій справі.

Безумовно, писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих думок, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. Найстрашнішим покаранням вважалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша: вбивцю клали живим до ями разом із убитим і обох засипали землею⁶. Таким чином, громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі або ж могли внести хаос у відносини в коші. За таких умов покарання

мали якнайточніше відповідати ухваленим січовою громадою правничим нормам. Ухилення від них розглядалося як порушення і відповідно каралося. Застосування суворого покарання значною мірою утримувало козаків від порушення правопорядку⁷.

Незважаючи на самобутність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорожжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Так, положення 1, 10 і 12 артикулів тринадцятого розділу I Литовського Статуту 1529 р. про покарання на смерть за кримінальний злочин застосовувалися і в практиці запорозького суду⁸. Це не випадково, адже в основу законодавства Великого князівства Литовського були покладені й норми українського звичаєвого права. Суворі військова дисципліна січової громади впливала на формування свідомості і поведінку козаків. Тривалий час вони намагалися ігнорувати державні інстанції, спираючись лише на традиції звичаєвого права. Поступово в Запорозькій Січі викристалізувався тип людини, яка насамперед цінувала свободу і незалежність на протигагу кріпацьким порядкам, що утверджувалися на волостях. Зростання запорозької громади, її успіхи у боротьбі проти татарської агресії зумовили визнання українського козацтва самостійним фактором міжнародних відносин. Все це впливало на становлення українського козацтва як окремого соціального стану тогочасного суспільства, зростання його самосвідомості і правових уявлень.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва та офіційного, яке не встигало на той час охопити дану сферу суспільного життя.

Необхідність забезпечення надійної охорони південного прикордоння і потреба у дешевому війську для ведення Лівонської війни (1558–83) зумовили набір козаків на королівську службу. Цей процес співпав у часі з кризою мобілізації військових сил Великого князівства Литовського. Надійною альтернативою шляхетському ополченню став найм на службу. Проте на відміну від західноєвропейського, де серед найманців переважали іноземці, литовсько-польська держава вдалася до внутрішніх резервів. Брак коштів для грошової оплати військових послуг козаків схилив урядовців до надання їм певних прав і привілеїв, що започаткувало юридичне оформлення нової соціальної верстви. У грамоті Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. зазначалося, що коронний гетьман Юрій Язловецький «козаков к службе нашей,

которым юргелт (плату. — *В. Шц.*) з скарбу нашого ити мает, обрал, а иж они от воевод, старост украинных и вравов наших великое угнетение и кривды себе быти поведили, ино вельможность его з владзы и присуду всяких вравов их вынял и под справу свою гетманскую взял»⁹. Нез'ясованим залишається питання про ініціативу у цій справі, оскільки постанови щодо запорожців у пізніший період приймалися лише після переговорів козацьких послів з представниками уряду Речі Посполитої.

Польські власті розглядали козаків як військову силу на південному прикордонні і мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання «козацьких вольностей» як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх в козацьких лавах на початку 70-х рр. XVI ст. також впливало на становлення правових норм «людей рицарських». Постає лише питання — якою мірою?

Землеробський характер діяльності селян в період генези кріпосницьких відносин не давав підстав для їх козакування. Переселення селян у південні райони України навіть стимулювалося урядом Великого князівства Литовського шляхом надання пільг при заснуванні слобод. Реальна можливість подальшого їх відходу в так зване «дикє поле» стримувала урядовців від утисків і зловживань, завдяки чому селяни відчували себе вільними в межах існуючих суспільних відносин і не вдавалися до пошуків іншого статусу. Не відхиляючи можливості участі селян у козацьких промислах, зазначимо, що їх стосунки з козаками до 90-х рр. XVI ст. були досить обмеженими.

Дещо іншим було становище мешканців південноукраїнських міст. Власне ремісників у них проживало небагато, оскільки основним призначенням міст-замків була оборона від агресії кочівників. Відповідно значну частину міщан становили військові служебники — зем'яни, бояри та слуги, які несли службу при старості або магнаті. Маючи професійні військові навички, вони вносили організуючий струмінь у заняття ухоронників-промисловців. Після земельної реформи, здійсненої у Великому князівстві Литовському в середині XVI ст., бояри, які не підтвердили документально своє право на володіння маєтностями, змушені були переходити до розряду селян. Вихід із становища, що склалося, ця категорія людей, витіснених із звичного місця в суспільстві, знову ж таки знаходила в козацтві.

Зважаючи на те, що урядовці лише час від часу займалися козакуванням (Лянцкоронський, Дашкевич, Претвич та ін.), зрештою залишаючись на своїх прибуткових посадах, можна констатувати, що основну масу козацтва на час державних реформ Сигізмунда II Августа становили вихідці з міст — ремісники та бояри. На відміну від селян

вони були краще обізнані з нормами тогочасної юрисдикції. Регламентували міське життя державці або окремі феодали, а служба при них також оцінювалася за досить чіткими критеріями. Перехід згаданих представників соціальних верств в козацтво вплинув на генезу його правових норм.

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого, водночас і суддю шляхтича Яна Бадовського¹⁰. У королівській грамоті конкретизовано компетенцію нового старшого: «он каждому, хто бы какое дело до козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает»¹¹. На перший погляд, у даному формулюванні містяться суперечливі положення, адже чисельність «низових козаків» була значно більшою, ніж 300 чол., набраних на королівську службу. Разом з тим, судочинство поширювалося нібито лише на реєстрових, які приходили на волості. Відповідно, Запорожжя у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського¹². Однак це не зовсім так.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх з правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах з «сторонніми» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися гродськими судами.

З точки зору проведення судочинства реформа поставила Яна Бадовського в досить скрутне становище. Знань лише існуючого державного законодавства виявилось недостатньо для компетенції у «козацьких справах». Тим більше обставини змушували старшого реєстру часто перебувати на Запорожжі, і цілком очевидно, що він мав зважати й на козацьке право, звичаї і традиції січової громади. Приклад з його наступником Яном Оришовським є тому підтвердженням. Перебування серед запорозьких лицарів вплинуло навіть на зовнішні ознаки його поведінки. Польські магнати висловлювали незадоволення «покозаченим» шляхтичем, коли старший реєстру прибув до Варшави на конвокаційний сейм 1587 р. у «грецькому» (українському. — *В. ІІІ.*) одязі і під час читання звернення до уряду сидів «по-турецькому»¹³.

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало насамперед встановлення власної адміністрації і судочинства. Ця тривога передавалася і вищим

урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося: «Оскільки ці люди (козаки. — *В. ІІ.*) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям по місцю проживання»¹⁴. Під «загальним» правом тут маються на увазі норми ІІ Литовського Статуту, які згідно з Люблінською унією поширювалися в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство. Тому і через три роки під час обговорення на варшавському сеймі становища в Україні зазначалося, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості..., самі собі права складають, урядовців і вождів становлять»¹⁵. У наведених фактах йдеться, зокрема, про реакцію уряду на спроби запровадження на волостях козацького судочинства, в ході якого реалізовувалися норми права, вироблені в запорозькій громаді. Безперечно, що в «чистому вигляді» вони не могли бути використаними через брак відповідних умов.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так, при запиті продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернишенко та Роман Пешта, а печатку «товариську» приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський¹⁶. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили «люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федор Калинович, пан Гаврило Коробка», а утвердив отаман Василь Томилович¹⁷.

На думку І. М. Каманіна, до компетенції отаманів козацьких громад входили обов'язки, які при королівських замках виконували старости. На підтвердження даної тези вчений навів грамоту короля Яна-Казимира від 18 серпня 1649 р., де, зокрема, зазначалося: «а особно то їм (козакам. — *В. ІІ.*) тим нашим привілеєм оберігаємо, що суджені не мають бути від наших старост, державців і намісників, але їх же отамани в справах розсудних чинити мають замість городових урядів»¹⁸. Не заперечуючи думки історика, скажемо лише, що визнання широких повноважень отамани могли досягти тільки з початком Національно-Визвольної війни. У попередній період не лише місцеві урядовці, але й окремі власники населених пунктів нерідко втручалися в козацькі справи, чинячи утиски адміністрації реєстрового війська.

Тому про аналогію компетенцій старост і отаманів можна говорити лише із застереженням. Цілком безперечно, те, що на отаманські посади обиралися заслужені й авторитетні особи. Зокрема, Федір Кузьминський в 1632 р. виступав уже як посланець Війська Запорозького до Варшави на елекцію нового короля, а Василь Томилович, він же Томиленко в 1636 р. фігурував як старший реестру¹⁹.

Інколи отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравим прикладом цього може послужити універсал гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. В ньому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до «рады нашею зуполное», тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. «Рада зуполная» розглянула подання Колушкевича і винесла рішення про повернення позивачу батьківського володіння²⁰. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування Запорозької Січі, коли суддею виступав кошовий отаман.

Втручання старшого Війська Запорозького часто потребувалося і при розв'язанні конфлікту козаків з представниками інших соціальних верств. Так, в універсалі Григорія Чорного від 28 лютого 1630 р. козакам заборонялося порушувати права Києво-Печерського монастиря в межах Черкаського староства: «же вы в пасеце монастыря Печерского, которая лежит к грунтам в старостве Черкасском, за привилеем его королевской милости пана нашего милостивого, великие перешкоды чините: без ведомости его милости и того там брата, (который на тот час там кгрунтом и пасекою заведовати будет), в кгрунты вдершися, лес пустошите и брата, которые высланный бывает, зневажаете, што се деет противко воли самого Бога и самого нашего сумления, же, место помножения церкви Божей, сами оную ущербляем. Прето повагою комиссии сее, владою гетманства моего и всего войска срокго росказуем, абысте каждый из вас кгрунтах помененного монастыря Печерского вступу жадного не мел и в лис без воли и листу его милости отца архимандрита и ногою не вступовал; а естли бы который из вас противным и упорным против сего листовного заказа нашего находвалсе, таковой каждый судового караня от всего войска не увойдет»²¹.

Процес творення козацького права дістав новий імпульс із зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти. — *В. Ш.*),

вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права»²². Сучасник подій польський письменник Шимон Старовольський також писав, що «козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажають бути на своєму праві»²³. Подібні факти спостерігалися і в ході повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуни²⁴. Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем. Відповідно там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право.

З утворенням Української держави в ході Національно-Визвольної війни 1648–57 рр. козацьке право стало органічним джерелом правових норм судових органів, насамперед полкових та сотенних судів²⁵. Проте згодом воно почало витіснятися, а наприкінці XVIII ст. було замінено нормами кодексів Російської імперії.

Отже, зародившись на основі звичаєвих норм у окремих громадах далеко від державних інституцій, козацьке право знайшло розвиток у житті січового товариства. З кінця XVI ст. спостерігалось його використання і на волостях в процесі проведення козацького судочинства. Усна форма норм козацького права утруднює дослідження еволюції регулятора взаємовідносин між козаками. Водночас його наявність мала вагомий вплив на формування станових ознак козацтва, утвердження його в соціальній структурі українського суспільства.

¹ Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. — К., 1928. — Вип. 3. — С. 66; Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 9; Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — Ч. 2. — Прага, 1924. — С. 13.

² Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). — Львів, 1967. — С. 79.

³ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968. — С. 29.

⁴ Лазаревский А. М. Суды в старой Малороссии // Киевская старина, 1898. — № 7–8. — С. 96.

⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — Львів, 1990. — С. 149.

⁶ Там же. — С. 151–153.

⁷ Система карательных мер в Запорожье // Киевская старина. — 1883. — Т. XL. — С. 17.

⁸ Старый Литовский Статут 1529 г. // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. — Кн. 18. — М., 1854. — С. 98, 101, 102.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — СПб., 1861. — С. 175–176.

¹⁰ Єфимовський В. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Записки українського наукового товариства в Києві. — К., 1927. — С. 28.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — С. 176.

¹² Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1916. — С. 173.

¹³ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 259.

¹⁴ Volumina legum. — Т. 3. — Petersburg, 1859. — S. 122.

¹⁵ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — Львів, 1908. — С. 174.

¹⁶ Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.) // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. — Кн. 8. — К., 1894. — С. 16–17.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. — Кн. 8. — К., 1894. — С. 97.

¹⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 2, спр. 13402, арк. 270.

²⁰ Антонович В. Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 190.

²¹ Материалы по истории козацкого землевладения. — С. 10.

²² Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 285.

²³ Simonis Starovolski. Institutorum rei militaris libri VIII quorum serces a lergo habetur. — Florentiae, 1646. — S. 457.

²⁴ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1989. — С. 68–72.

²⁵ Пашук А. Й. Назв. праця. — С. 15–24.